

K. Reinink, 1991. De omvang van genetische verarming in twee zeldzame plantesoorten in Nederland, Veldsalie en Duifkruid. De Levende Natuur 92 (6): 206-212.

Sterk, A.A., 1978. De Paardehoefklaver in Nederland. Hoe lang nog? De Levende Natuur 81 (11-12): 242-248.

Weeda, E.J., R. van der Meijden & P.A. Bakker, 1990. Rode Lijst van de in Nederland verdwenen en bedreigde planten. Gorteria 16 (1): 7.

Weeda, E.J., in prep. Cilindermos (*Entodon concinnus* (De Not.) Par.), een kalkmos langs de grote rivieren.

### Summary

*Hippocrepis comosa* near Lexmond: the story of the terminal stage of a population.

*Hippocrepis comosa* was discovered in 1948 on a riverdune of the river Lek near Lexmond (Prov. of Zuid-Holland). At that time the population consisted of thousands of individuals and was growing in a floristic rich vegetation of Festuco-Brometea. The species has its main distribution in Central and Southern Europe in calcareous vegetations (Festuco-Brometea). In The Netherlands *Hippocrepis* reaches its northern distribution limits. For a long time the site near Lexmond was considered as the only natural location of the species in The Netherlands. In recent times a second location was discovered in South-Limburg (Prov. of Limburg). The dry grassland in which *Hippocrepis* grows was in former times used for making hay and had a very low degree of fertilization. This changed in the sixties when fertilization was intensified. This resulted in the decline of the vegetation and

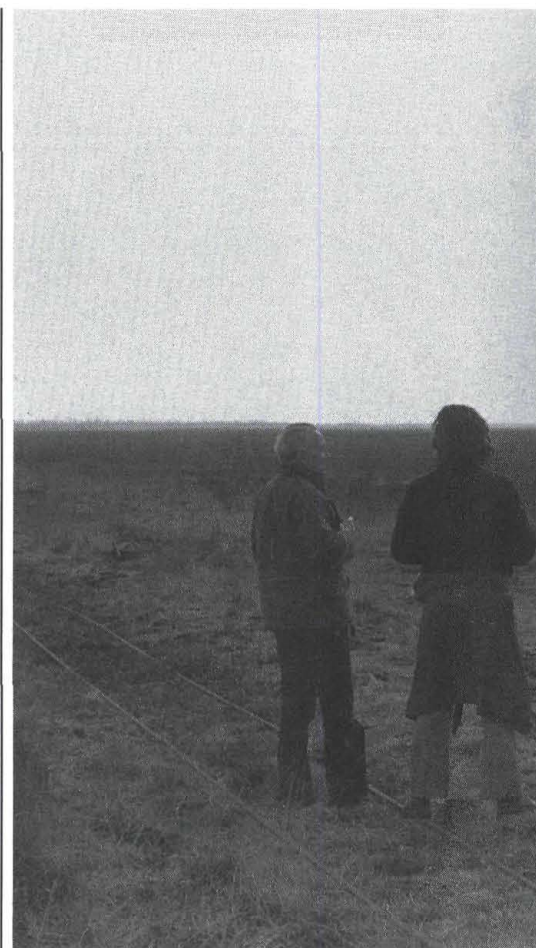
of the population of *Hippocrepis*. As a reaction a nature reserve was formed. However for the species this was too late. In 1976 there were only 7 individuals left and in 1988 the original population was extinct. To save the population of *Hippocrepis* two introductions were carried out. From the last one only 2 individuals survived and eventually they will die in near future. The main causes of the decline and extinction of *Hippocrepis* were: 1. the enrichment of the environment as a consequence of fertilizing of the surrounding pasture, which resulted in a rather dense vegetation of competitive species in which *Hippocrepis* was not able to survive; 2. a very low seed production in all probability caused by ineffective pollination.

At the same location also populations of *Salvia pratensis* and *Allium schoenoprasum* decreased in numbers but they still survive. In 1990 the reserve was enlarged. May be there are better opportunities for surviving for many of the species of the Festuca-Brometea.

Dr. A. A. Sterk  
Vakgroep Systematick, Evolutie &  
Paleobiologie,  
Universiteit van Amsterdam  
Kruislaan 318  
1098 SM Amsterdam

M. M. Sterk-Luteijn  
D. van Troostwijkstr. 40  
1391 ET Abcoude

Foto 6. Gewone vogelmelk (*Ornithogalum umbellatum*).



## De ondergang

Onno de Bruijn

12 september 1977

In de nazomer van 1977 streek ik in Twente neer: weer terug in het oosten na een jarenlange onderbreking. Eén van de eerste grote tochten voerde naar het zuidelijk deel van het Bourtanger Moor. Want hier zouden de laatste Goudplevieren van het Emsland huizen, in het grensgebied met Drente en Twente (Zweeres, 1966). De weg voerde langs veendorpen en Torfwerke: Alte Piccardie, Georgsdorf, Adorf, Rühlertwist, Gross Hesepe, Dalum, Wietmarschen (fig. 1). Namen die niet lang geleden met vermaarde veengebieden en broedende Goudplevieren verbonden waren. Hier meldde M. Brinkmann (1962) nog 12-15 broedparen van de legendarische





Foto 1. In de jaren 1978-1982 broedde de Goudplevier (*Pluvialis apricaria apricaria*) in het Wietmarscher Moor op veenvlakten, waarvan de ruwe bovenlaag verwijderd was.

Breeding haunt of the Golden plover in the Wietmarscher Moor around 1980. The last pairs bred on bare stretches of peat which remained for some years during the early stages of the peat extraction.

de randen is te zien, dat het hoogveen hier minstens zes meter dik is. Hoe lang zou voor de vorming nodig geweest zijn: 5000 jaar? De kern van het blok is hoger en natter dan de randen en hier groeit in slenken nog levend hoogveen. Een Klap-ekster (*Lanius excubitor*) op een vliegden biedt genoeg perspectief om hier het volgende voorjaar de draad op te pakken.

### 25 april 1978

Op deze zonnige voorjaarsmorgen toont het veen zich van zijn vriendelijke kant. Aan de rand van het Dalumer Moor zit een paartje Roodborsttapuiten op de telefoondraden. Een Bruine kiekendief is op jacht boven de veenweiden en krijgt een paartje Grutto's achter zich aan. Wanneer ik rond half tien het hoogveenstuk aan de rand van het Dalumer Moor opklauter, vliegt een enorme roofvogel van het veen op. Het vliegbeeld lijkt op een reuzebuizerd met een dikke uilekop. De bovendelen zijn grijsbruin met lichtere vleugeldekveren; op de bovenstaart zie ik een drietal dwarsbanden op regelmatige afstand van elkaar. De ondervleugels zijn roomwit. De donkergrijze keel en krop contrasteren scherp met de roomwitte borst en buik. Het is een Slangenarend (*Circaetus gallicus*)! Zou hij op Adder-jacht geweest zijn?

Met enkele trage, majestueuze vleugelslagen maakt de arend zich los van het veen. Een Buizerd komt haastig aangevlogen en stoot venijnig op de zeldzame gast. De spanwijdte van de arend is ca 40% groter dan van de Buizerd. In de heldere ochtend wint de Slangenarend opvallend snel hoogte en zeilt vervolgens hoog in de wolken in oostelijke richting weg. Het beeld van de arend in deze eenzame omgeving maakt diepe indruk.

Dan gaat de tocht verder over deels ontgonnen veen, in de richting van de nog gave hoogveenkern van het Wietmarscher Moor. Op rijen turf zitten Graspiepers, Witte kwikstaarten en een enkele Tapuit. Uit een ontwateringssloot vliegen twee Tureluurs op. Heel in de

## van het Wietmarscher Moor

Nauwelijks tien kilometer van de Nederlandse grens ligt het Wietmarscher Moor. De kern bestond uit een magnifiek complex levend hoogveen. Men kon in dit gebied nog dieren en planten leren kennen, die al tientallen jaren uit de Nederlandse hoogvenen verdwenen zijn. Recent is het Wietmarscher Moor ontgonnen: het einde van een duizenden jaren oud rijk.

zuidelijke Goudplevier (*Pluvialis apricaria apricaria*).

Het werd vijftien jaar later een vreemde tocht. Van de meeste veencomplexen van het eens onafzienbare Bour-tanger Moor was weinig of niets meer over. Het Gross Heseper Moor: verdwenen en omgezet in een naargeestig veenkoloniaal landschap. Het Georgsdorfer Hochmoor en het Rühlermoor: volop in ontginning. Tussen de dalgronden en de veenwijken lagen verspreid nog kleine hoogveenresten. Overal grote turfhoppen, oprukkende ontwateringssloten en telefoondraden die het niets in leidden. Urenlang geen aaneengesloten hoogveenstuk van enig kaliber te vinden.

Op de terugreis reed ik langs het

Dalumer Moor. Tot mijn verrassing lag langs de Nord-Süd-Strasse nog een flink stuk hoogveen. Wel verdroogd en 'verbirkt', maar toch. Van hieruit speurde ik nog maar eens rond over de eindeloze ontginningsvlakten. Miljoenen turfjes lagen in keurige rijtjes klaar om afgevoerd te worden. Heel ver weg in dit bizarre maanlandschap ontdekte ik met de kijker een paar vliegdenen.

Er op af, en deze keer loont de moed der wanhoop: na een strompeltocht van bijna drie kwartier over talloze ontgravings-sleuven blijkt op de grens van het Dalumer Moor en het Wietmarscher Moor -kilometers verwijderd van de openbare weg- nog een fraaie hoogveenkern van ruim 100 ha te liggen. Aan



Fig. 1. Overzichtskaart van het zuidelijk deel van het Bourtanger Moor. Map of the southern part of the Bourtanger Moor in the borderlands of Germany and The Netherlands.

verte zie ik het silhouet van de Klapekster in een dennetje op de centrale hoogveen kern. Ik ben een eindweeg gevorderd als mijn aandacht getrokken wordt door een bescheiden 'tuuu'. Het geluid is moeilijk te localiseren. In de lucht kan ik niets ontdekken. Weer klinkt de zachte, melodieuze roep: 'tuuu'. En dan zie ik hem staan op een kaal stuk veen: een mannetje van de zuidelijke Goudplevier!

De vogel staat, hoogopgericht, op een open turfveld naar mij te kijken. Zijn buik is prachtig effen diepzwart. Het zwart op de hals is beperkt tot een dunne streep, die alleen bij pal vooranzicht te zien is. De keel is zwart, maar de wangen zijn grauw: typisch de zuidelijke vorm. Als ik dichterbij kom alarmeert de

vogel weer. Ik bekijk nu het kennelijke broedgebied. Het is een kaal stuk veen, waarvan de bovenste laag 'bolsterveen' twee of drie jaar geleden verwijderd is in afwachting van verdere afgraving. Hier en daar komt weer een ijl plekje Pijpestro of een polletje Wollegras door. Dit ontbolsterde stuk is ongeveer 5 ha groot en ligt temidden van nog niet vergraven maar al wel ontwaterd veen.

Een paar dagen later kom ik nog een keer terug in de verlaten grensstreek, nu samen met Rudolf Luiken. Opnieuw alarmeert de Goudplevier, op precies dezelfde plaats. Wat zijn wij blij, dat er nog altijd Goudplevieren naar dit traditionele broedgebied terugkeren! Het zijn er echter ongetwijfeld nog maar zeer weinig, want verdere zoektochten leveren geen ander territorium meer op in het zuidelijk deel van het Bourtanger Moor.

Wel vinden we op onze omzwervingen in Niedersachsen een nog vrijwel gaaf hoogveen in de Diepholzer Moorniederung. Hier beleven we rond 1980 de Goudplevieren nog in volle glorie.

### 6 april 1980 (Diepholzer Moorniederung)

Om half vier 's nachts zijn we uit Twente vertrokken om vóór zonsopgang op het veen te zijn. Het is een heldere nacht en tot onze vreugde hangt er in de Diepholzer Moorniederung geen mist. De stemming in de auto is goed, vol verwachting.

Als we om zes uur aan de rand van het veen zijn, is het nog donker. Te zien is er weinig, maar we horen zingende Tureluurs en klagende Wulpen. Van drie verschillende plaatsen klinken met onregelmatige tussenpozen sissende geluiden: baltende Korhanen! We besluiten om maar eens een kijkje te gaan nemen. Langs een smalspoortje lopen we een eind het veen op. Als we langs een geparkeerd veentreintje komen schrikken we ons een hoedje, want als een duveltje uit een doosje springt een man in het halfduister te voorschijn. 'Halt!! Wohin geht's so eilig?' klinkt het. We kijken elkaar wat schaapachtig aan en bekennen dan dat we op weg zijn naar de Korhoenders, die verlokking koeren.

Dat kan natuurlijk niet zo maar, en dat begrijpen we eigenlijk zelf ook wel. We raken aan de praat met de man, die Teerling heet. Hij blijkt privé grote sommen geld in het behoud van dit veen te stoppen en we horen ook dat hij een hekel heeft aan 'Ornithomane'. Kennelijk rekt hij ons niet daartoe, want we mogen verder rondkijken en hij nodigt ons uit daarna te komen ontbijten in de beheerderswoning.

Als het licht geworden is, hebben we een beeld verkregen van de Korhoenders. Ze blijken hier verspreid en solitair te baltzen: twee hanen ver uiteen op het veen en twee wat dichterbij elkaar op de randweiden. Tevreden luisteren we naar de rollende, duifachtige koerzang. Verder zien en horen we diverse karaktervogels van het natte hoogveen: Watersnippen, Tureluurs en Wintertalingen.

De zon komt rood op boven het veen. En dan horen we het geluid, waarvoor we gekomen zijn. De zonnenvogel roept: een dromerig, langgerekt 'djoeluu' ... 'djoeluu' ... Het is de zang van de Goudplevier, een van de mooiste natuurgeluiden. Na enig zoeken ont-



dekken we de vogel hoog in de lucht, waar hij met langzame, wuivende vleugelslag een ronde draait boven het veen. De imposante baltsvlucht wisselt hij een enkele keer af met de normale reppende vlucht. Dan komt een tweede en een derde mannetje omhoog van het veen en is de lucht een kwartier lang vervuld van de prachtigste geluiden. De zangvluchten lijken niet strikt territoriaal gebonden, want 3-4 mannetjes draaien hun

Foto 2. Broedpaar van de zuidelijke Goudplevier in het Bourtanger Moor (Georgsdorfer Hochmoor) nabij de Bathorner Deich. Op de voorgrond zit het wijfje op het nest, links staat het mannetje op een uitkijkpost. Deze zeldzame opname dateert van 11 mei 1934 (foto: G. Hellmund, Archiv des Westfälischen Museums für Naturkunde in Münster).

Breeding pair of the Golden plover (*Pluvialis apricaria apricaria*) on a bog complex of the Bourtanger Moor in May 1934. In front, the female sitting on the nest; on the left, the male standing on a peaty hummock.

baltsrondjes boven hetzelfde kerngedeelte van het veen. Dit stuk van ongeveer 100 ha heeft, mede door beweiding met schapen, een opvallend korte vegetatie. Daardoor is het overzichtelijk voor de plevieren.

Na half acht strijken de Goudplevieren weer één voor één neer op het veen. We hebben het geluk ze enkele malen goed te kunnen zien in hun broedbiotoop. Eén exemplaar laat zich uitzonderlijk mooi in de telescoop bekijken. Het is een fraai uitgekleurd mannetje. De vogel toont het typische gedrag op de broedplaats: nu eens presenteert hij zich door op een pol te gaan staan en in opgerichte houding zijn zwart-witte onderdelen te tonen, dan weer loopt hij in de dekking tussen de pollen en is dan vrijwel onzichtbaar door de schutkleur van zijn bovendelen.

Op de terugweg zien we drie zuidelijke Goudplevieren (1♂ en een paartje) fourageren op de korte, schrale randweiden: hier geen diepe sloten tussen veen en weiden, waar de kuikens in

kunnen vallen! We beginnen de biotoopeisen van de Goudplevier te begrijpen. Tegen het eind van de wandeling zien we nog een paartje Klapeksters in een open berkenbosje aan de rand van het veen.

Opgetogen verschijnen we aan het ontbijt. Naar goede Duitse zeden is de ontvangst meer dan weldadig: Kaffee mit Kuchen, sinaasappelsap, gekookt eitje en allerlei luxe broodjes. 'Zelf gebakken', zegt Teerling, want hij ont-popt zich als Bäckermeister. De winst van zijn bedrijf investeert hij voor een belangrijk deel in het behoud van het veen, inclusief het instandhouden van een schaapskudde met *Moorschnucken*: een ras van kleine, taaie schapen die het karige veenleven aankunnen. Dit hoogveengebied herbergt met 6-8 broedpaar de laatste samenhangende kern van de Goudplevier in de Noordduitse laagvlakte.

Met de kostbare beelden en ervaringen onuitwisbaar in gedachten reizen we terug naar ons 'eigen' gebied.



Foto 3. Wijfje van de zuidelijke Goudplevier bij het nest in het Georgsdorfer Hochmoor (foto: G. Hellmund, Münster). Female of the Golden plover (southern race) near the nest with eggs, on the Bourtangter Moor.



## 22 juni 1980

We voelen ons niet prettig, want midden op de onafzienbare veenvlakte bij Wietmarscher Twist heeft een snel opkomende onweersbui ons overvallen. De regen stort omlaag en de bliksem flitst vervaarlijk om ons heen. We zitten wel droog, maar niet veilig: in een turfgraverskeet met een ijzeren golfdak. Het geluk is met de dommen, want het onweer trekt over. Het wolkendek breekt en de zon gaat schijnen.

Dan horen we, heel ver weg, de Goudplevieren roepen! Uiteindelijk vinden we ze aan de zuidrand van het Wietmarscher Moor: ongeveer een kilometer van de broedplaats van 1978 verwijderd. We staan nu echt aan de uiterste zuidgrens van de 'Bourtanger Moorniederung'. Op een twee jaar tevoren ontbolsterde veenvlakte zien we een paartje alarmerende Goudplevieren. Het mannetje heeft een lagere roep en is feller gekleurd (met meer wit rond de zwarte veerpartijen) dan het valere wijfje. Uiteindelijk zien we ook nog twee vliegvlugge jongen. Beide oudervogels blijven fel alarmeren, zodat we de broedplaats spoedig weer verlaten. Een geslaagde broedpoging, maar de blijdschap hierover vermengt zich met zorg: de Goudplevieren zijn door de voortschrijdende ontginningen inmiddels tot aan de rand van het veenland teruggedrongen.

Een paar maanden later ga ik met een collega natuurbeschermer naar het kantoor van het Torfwerk om iets meer te weten te komen over het ontveningsprogramma en over de kansen op behoud van de laatste hoogveenrestanten. We worden vriendelijk ontvangen en naar 'Herr Geschäftsführer' gebracht. Deze hoort ons verhaal en pleidooi welwillend aan. Vervolgens wil hij graag de situatie van zijn kant uiteenzetten. De heer heeft het over industriële Torfabau en Ödlandkultivierung, over langfristige Pachtverträge en entsprechende Entschädigungsansprüche. Daarna becijfert hij vlotjes de prijs voor de nog resterende natte hoogveenkern op 7 Millionen DM. En dan hadden wij het ook nog

over Pufferzonen? Wij begrijpen, dat het tijd is om afscheid te nemen.

Een aansluitend bezoek aan een 'Naturschutzbeauftragter' maakt duidelijk: in het hele zuidelijk deel van het Bourtanger Moor komen aan de Duitse kant geen hoogveenreservaten. We zijn er langzamerhand goed van doordrongen, dat de Goudplevier letterlijk en figuurlijk een kostbare soort is.

## 8 juni 1982

De voorzomer begint met een hittegolfje. Op de natte hoogveenkern van het Wietmarscher Moor bloeit de tere Lavenelheide (*Andromeda polifolia*) en vliegt het zeldzame Veenhooibeestje (*Coenonympha tullia*). Op de top van een berkje zit een prachtig uitgekleurd mannetje van de Grauwe klauwier (*Lanius collurio*). Ik geniet volop van de rust en de variatie.

Dan gaat de tocht naar de zuidrand van het veen. Ik kan een eindje met het smalspoortreintje meerijsen en loop de rest verder. Bijna trap ik op een Adder. We schrikken waarschijnlijk allebei evenveel.

De broedplaats van de Goudplevier van 1980 is grotendeels door bulldozers op zijn kop gezet. Alleen aan de uiterste rand ligt nog een geschikt stuk van zo'n 300 bij 300 meter, spaarzaam begroeid met wat Dophei, jonge Molinia en Wollegras. Ik loop er om heen: geen teken van Goudplevieren. Bij het verlaten van het terrein klinkt echter zacht maar duidelijk: 'tuuu'. Hoe is het mogelijk! Door broedplaatstrouw gedreven

hebben de Goudplevieren tot het laatst aan hun traditionele broedplaats vastgehouden...

Van dichtbij zie ik het fraai uitgekleurde mannetje. Hij heeft een diepzwarte buikvlek, die wit omrand is; de keel is zwart, borst en wangen zijn grauw. Het lijkt dezelfde vogel van 1980. Zijn wijfje staat honderd meter verderop en heeft nauwelijks enig zwart op de onderdelen. De vogels zijn nerveus. Het mannetje staat in de alarmhouding en roept af en toe, het wijfje onderneemt een dribbeltocht over het terrein en poetst zich nu en dan. Hun aanwezigheid op het veen en dit gedrag duiden er op, dat ze jongen hebben. Het paartje laat zich prachtig bekijken. Het zijn de laatste Goudplevieren van het Wietmarscher Moor.

## 23 mei en 17 juni 1983

Graag wil ik mijn vriend Fons Eysink nog de Goudplevieren laten zien, maar ze zijn er niet meer. Op de broedplaats aan de uiterste grens van het veenland staan grote machines te grommen. We trekken ons terug op de laatste ongeschonden plaats: de centrale hoogveenkern van het Wietmarscher Moor. Hier is nog alles in orde. De Grauwe klauwier is uit Afrika teruggekeerd en zit in hetzelfde berkje als vorig jaar.

Zittend in de deuropening van een hoogzit genieten we van het meizonnnetje. Vanuit het huisje op palen hebben we een prachtig uitzicht over het nog ongerepte hoogveen. Ineens strijkt vlak voor ons een Klapekster neer met



Foto 4. Uitvlogen jong van de Klapekster (*Lanius excubitor*). Deze fraaie opname is gemaakt in mei 1963 op de Neterselse Heide bij Lage Mierde (N.-B.). Inmiddels is de Klapekster als broedvogel nagenoeg uit Nederland verdwenen (foto: A.B.L.M. Wittgen).

Fledgling of the Great grey shrike (*Lanius excubitor*) photographed on a Dutch moor in 1963. Nowadays the species nests only rarely in The Netherlands and adjoining regions. In the Wietmarscher Moor successful broods were still being recorded in the 1980's.

Foto 5. Veenorchissen (*Dactylorhiza sphagnicola*) op de centrale hoogveen kern van het Wietmarscher Moor, 21 juni 1983. Spoedig hierna is dit complex ontgonnen (foto: Jan Maresch).

*Dactylorhiza sphagnicola* flowering in the central raised bog complex of the Wietmarscher Moor, mid June 1983. A few years later this complex was reclaimed.



een hagedis in zijn bek! We kunnen het nauwelijks geloven maar het is waar: het nest zit geen 50 meter van ons af, in de dichtsbijzijnde vliegden. Het zit op drie meter hoogte, dicht onder de top. Het is van heidetakjes gemaakt met daartussen veel veertjes. De nestkom is van binnen prachtig omlijnd met grasstrootjes. Er zitten vijf nog kleine jongen in, die naar ons sperren. Onder een andere vliegden ligt een tiental kleine braakballetjes, met daarin de schedel van een Aardmuis, de kaken van een Kleine hagedis en veel keverschilden. Het kost ons enige moeite om het gebied weer aan de klauwieren over te laten, zij hebben echter de meeste rechten.

Half juni zijn we weer ter plaatse. Er zijn vier jonge Klapeksters uitgevlogen. Beide ouden hebben twee jongen onder hun hoede. De jongen hebben bruinere koppen en grijziger onderdelen dan hun ouders. We trekken verder het hoogveen op. In prachtige *Erica-Sphagnum*-mozaïeken groeien Kleine zonnedauw (*Drosera intermedia*), Veenbes (*Oxycoccus palustris*) en Lavendelheide. Dan komen we een veldje Beenbreek (*Narthecium ossifragum*) tegen: we bevinden ons op mesotroof hoogveen! Nog iets verder stuiten we tot onze verbazing op enkele bloeiende orchideeën: het blijkt om ongeveer 25-30 exemplaren te gaan, die verspreid op een stuk van 10 ha groeien in een gave hoogveengemeenschap. Zoals het milieu al doet verwachten, gaat het om bijzonderheden. De planten lijken op de 'gewone' Gevlekte orchis maar zijn dit niet. Ze zijn tenderder gebouwd en hebben slechts 3-4 lange, smalle (haast lancetvormige) bladeren. Sommige exemplaren hebben een afgeknotte bloeiaar met grote zacht-rose bloemen en een topbloei omstreeks 10-15 juni; deze planten hebben onge-

Foto 6. De Veenorchis (*Dactylorhiza sphagnicola*) is een zeer zeldzame soort van mesotrofe hoogvenen binnen een uiterst klein verspreidingsgebied. Deze opname is in juni 1985 gemaakt op een klasieke groeiplaats, de Wahnerheide bij Keulen (foto: Fons Eysink).

The very rare *Dactylorhiza sphagnicola* is confined to mesotrophic *Sphagnum* bogs within an extremely limited distribution area (NW Germany, N Belgium). This picture was taken in the Wahnerheide near Cologne in June 1985.



vlechte bladeren, die rechtop langs de stengel staan. Andere exemplaren hebben een pyramidevormige bloeiaar en meer lilakleurige bloemen, die gemiddeld 10 dagen later bloeien; deze planten hebben gevlechte bladeren, die min of meer afgebogen staan. We maken uitgebreide aantekeningen ter plaatse. Een paar dagen later maakt Jan Maresch enkele stemmige dia's in de avondzon. Deze kunnen iets van de sfeer van eindeloosheid oproepen, die wij die dagen midden op het veen ervoeren.

Het was een buitengewoon interessante veldbiologische opgave om deze planten thuis te brengen. De orchideeën met de gevlechte bladeren bleken Tengere heideorchissen (*Dactylorhiza maculata* ssp. *elodes*) te zijn, een zeldzame vorm van de Gevlechte orchis (Landwehr, 1977). De statige orchidee met de ongevlechte, opgerichte bladeren was de uiterst zeldzame Veenorchis (*Dactylorhiza sphagnicola*), een ware schoonheid voor wie er ontvankelijk voor is (zie afbeeldingen in Landwehr, 1977). Dit *Torfmoosknabekraut* is een zeer zeldzame soort van mesotrofe hoogvenen binnen een uiterst klein verspreidingsgebied. Het voorkomen van de Veenorchis valt volledig samen met het oorspronkelijke areaal van de Goudplevier in de Noordduitse laagvlakte...

Overigens duurde het enige voorzomers met diverse terreinbezoeken aan de laatste mesotrofe hoogvenen in Noord-België en West-Duitsland, voordat ik deze orchideeën definitief kon benoemen. Het thuisbrengen van dergelijke subtiele planten gaat eigenlijk het beste door 'levend invoelen' (vgl. Westhoff, 1991). Door rustige beschouwing van de gehele plant als verschijningsvorm op de groeiplaats krijgt men geleidelijk gevoel voor de wezenlijke grondvormen. Zo kwamen voor mij ook de verhalen van De Wever over de overstelpende vormenrijkdom aan orchideeën op vroegere venen in Limburg tot leven (Vermeulen, 1958). Maar in de tussentijd ging de nog bestaande groeiplaats van hoogveenorchideeën in het Wietmarscher Moor in snel tempo ten onder.

### 1 juli 1985

Het sprookje is uit. De bulldozers staan nu rond de centrale hoogveenkern, waarin al smalle ontwateringslootjes zijn gegraven. Overal rondom is de turfwinning voltooid of in volle gang. Zelfs in de avond broemt nog een graafkraan.

Omdat ik er toch ben, loop ik het veen nog op - tegen beter weten in. Er zijn nog wat orchideeën tot bloei gekomen, maar ik herken ze niet meer. De zuivere grondvormen zijn verdwenen: ik zie gevlechte exemplaren met afgeknotte bloeciaren en laatbloeiende exemplaren met ongevlechte bladeren. Het is de levende illustratie van wat Victor Westhoff mij verteld heeft: 'Het is met orchideeën net als met mensen. Eerst wordt de leefomgeving onstabiel. Vervolgens begint het gerommel. Dan komen de bastaarden'. Verward verlaat ik het moor.

### 21 juni 1989

Collega's uit Drente hebben Fons en mij uitgenodigd voor een veentocht door de Hümmling. Er staan verlokkelijke soorten op het programma: de Veenbloembies (*Scheuchzeria palustris*) en de Veenmoszegge (*Carex limosa*). Beide als hoogveensoorten met een lang verleden verbonden: als natuurmonumenten voor sommigen daarom even veelzeggend als cultuurmonumenten dat voor anderen zijn.

Onze tocht voert langs diverse hoogveentjes in het beboste stuifzandgebied ten noorden van Haselünne: we bezoeken onder meer het Kesselmoor, het Südtannenmoor en het Stadtvänn. We zien de beloofde soorten, zelfs in grote populaties, en nog veel meer: niet alleen het Veenhooibeestje, maar ook het Veenbesblauwtje (*Vacciniina optilete*) en de Veenparelmoervlinder (*Boloria aquilonaris*). Toch mankeert er iets: de prachtige natuurterreintjes zijn eilandjes in een omgeving, die meestal niet meer in orde is.

Het laatste deel van de excursie is gericht op orchideeën, een gemeenschappelijke interesse. We bezoeken het Bargerveen in de uithoek van Drente bij Zwartemeer: hier bleef tenminste een stuk van het Bourtanger Moor behouden als staatsnatuurreservaat. Boven op het meerstalblok zien we zowaar nog enkele Tengere heideorchissen (Dekker, 1992). Meer naar de rand toe staat een twintigtal Gevlechte rietorchissen in een bovenveengrasland. Het is een prachtige populatie met een aantal constante kenmerken, dat ze van alle andere vormen onderscheidt: forse planten met opgerichte lange bladeren met ringvormige vlekken en een knotsvormige bloeiaar met paarse bloemen met zwaartgetekend honingmerk. De planten doen hun oude naam *junalis* eer aan, want ze staan nu

volop te bloeien. Het betreft dan ook overduidelijk geen ondersoort van de Breedbladige orchis (*majalis*!), zoals Heukels' Flora ons wil doen geloven (Van der Meijden, 1990). Ook oecologisch zijn er genoeg verschillen om Breedbladige orchis en Rietorchis op soortsniveau te scheiden. Daar zijn de excursie-deelnemers, allen veldbioloog, het wel over eens. Op onze Rietorchissen moeten wij trouwens even zuinig zijn als de Belgen en de Duitsers op hun Veenorchissen zouden mogen zijn, want speciaal de Gevlechte rietorchis is beperkt tot een zeer klein areaal met Nederland als zwaartepunt van het voorkomen (Kreutz, 1987).

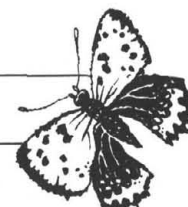
Tijdens de excursie vertel ik over de Veenorchissen van het Wietmarscher Moor. Die zouden de anderen ook wel eens willen zien! Ik zeg, dat de groeiplaats inmiddels waarschijnlijk totaal vernietigd is. Toch nog maar proberen, vinden de meesten. Ik begrijp dat wel: de moed der wanhoop is me goed bekend. Het zal deze keer tevergeefs zijn.

Als we aan de zuidrand van het Wietmarscher Moor aankomen, zie ik het al in één oogopslag: het is voorbij. Midden op het veen staan de grote machines: de centrale hoogveenkern is in volledige ontginning. Het Wietmarscher Moor is niet meer.

### 15 november 1991

We zijn op bezoek bij W. Brinkmann. Het was nog moeilijker om hem op te sporen dan om de laatste Goudplevieren van het Bourtanger Moor te vinden. Toch was ons daar veel aan gelegen, want hij heeft een leven lang rondgezworven in de venen van het Emsland en met voorliefde naar Goudplevieren gekeken (Brinkmann, 1958 en 1965). Aan de wand van zijn kamer prijkt dan ook een prachtige kleurenfoto van de zuidelijke Goudplevier in broedkleed: zelf gefotografeerd. Aan het eind van de vijftiger jaren zag hij in het Wietmarscher Moor en het Dalumer Moor nog negen broedparen van de *Goldregenpfeifer*.

Hij laat ons nog eenmaal zijn mooiste dia's zien. Vermoedelijk voor de laatste keer, want hij is nu 96 jaar oud. De beelden herleven: de eindeloze veenvlakten, de eenzame heidevennetjes met sterntjes, de houten schaapskooien van Hesepe. De troepen Ooievaars en de baltsende Kempfaantjes langs de Ems. De Korhoenders en de Duinpiepers van de Dose. En natuurlijk de Goudplevie-



ren: zijn lievelingsvogels, zoals Brinkmann zelf zegt. Hij toont de ouden in hun broedbiotoop, een nest met vier eieren in een dopheidepol en zeldzame opnamen van de -gouden- jongen.

Het veen is er niet meer, de beelden blijven.

### Literatuur

- Barkman, J.J. & V. Westhoff, 1969. Botanical evaluation of the Drenthian district. *Vegetatio* 19: 330-388.
- Brinkmann, M., 1962. Die letzten Goldregenpfeifer im deutschen Raum. Intern. Rat für Vogelschutz, D. Sekt. 2: 29-41.
- Brinkmann, W., 1958. Von den letzten Goldregenpfeifern im Emsland. *Ornith. Mitt.* 10: 148.
- Brinkmann, W., 1965. Vierzig Jahre Freundschaft mit einem Vogel. *Jahrbuch Emsländischer Heimatverein* 12: 1-7.
- Dekker, H., 1992. Een vergeten orchideeënsoort: de Tengere heide-orchis (*Dactylorhiza maculata* ssp. *elodes*). *Natura* 89 (in druk).
- Kreutz, C.A.J., 1987. De verspreiding van de inheemse orchideeën in Nederland. *Thieme, Zutphen*: 84-99.
- Landwehr, J., 1977. Wilde orchideeën van Europa. Deel I. *Natuurmonumenten, 's-Graveland*: 96-99, 202-203.
- Meijden, R. van der, 1990. Heukels' Flora van Nederland (21<sup>e</sup> druk). Wolters-Noordhoff, Groningen: 610-613.
- Vermeulen, P., 1958. *Flora Neerlandica*.

Deel I, 5. Orchidaceae. Kon. Ned. Botanische Vereniging, Amsterdam: 68-85.

Westhoff, V., 1991. Omgang met planten. *Gorteria* 17: 56-65.

Zweeres, Ko, 1966. Naar rijke vogelgebieden. Roelofs van Goor, Amersfoort: 111-118.

### Summary

#### The end of the Wietmarscher Moor

As late as the turn of the century, very large *Sphagnum* bogs still extended along either side of the Dutch-German border. They belonged to the sub-atlantic 'flat bog' type (Barkman & Westhoff, 1969). Since then, nearly all bog complexes of this immense Bourtanger Moor have been reclaimed for peat-cutting. Around 1980, a very valuable bog complex was still to be found near Dalum and Wietmarschen (Lower Saxony). One of the last pairs of the Golden plover (*Pluvialis apricaria apricaria*), belonging to the very small remaining population of the North German Lowland, was still breeding successfully here. The Great grey shrike (*Lanius excubitor*) and the Red-backed shrike (*Lanius collurio*) were also breeding on this bog and in addition a Short-toed eagle (*Circus gallicus*) has been noticed as a spring visitor by the author.

The central part of the Wietmarscher Moor was formed by a bog complex with *Sphagnum* peat deposits up to 7 m deep. The bog surface consisted of a mosaic of wet *Sphagnum* hollows and moist *Erica* hum-

mocks. Here the very rare *Dactylorhiza sphagnicola* was growing together with *D. maculata* ssp. *elodes*, *Narthecium ossifragum*, *Andromeda polifolia* and *Oxycoccus palustris*. The splendid orchid species *D. sphagnicola* is confined to mesotrophic *Sphagnum* bogs within an extremely limited distribution area (NW Germany, N Belgium). The unique bog community of the Wietmarscher Moor was reclaimed for peat-cutting during the 1980's. This concrete example reflects the destiny of all the flat bogs, which once extended beyond the reach of the eye.

### Dankwoord

Graag wil ik Jan Maresch, Fons Eysink en Ad Wittgen bedanken voor het beschikbaar stellen van dia's ten behoeve van illustraties bij dit artikel. Frau Dr. Brunhild Gries gebührt besonderen Dank für die Genehmigung zur Reproduktion der seltenen Aufnahmen des Goldregenpfeifers aus dem Foto-archiv des Westfälischen Museums für Naturkunde in Münster.

Drs. O. de Bruijn  
Morshoekweg 39  
7552 PE Hengelo (O.)

Foto 7. Het Wietmarscher Moor is recent ontgonnen ten behoeve van de turfwinning. Recently the Wietmarscher Moor was reclaimed for peat-cutting.

